

*PROBLEMI SINTEZE POVIJESTI ISLAMA – GEOGRAFSKA
DIMENZIJA U DJELU XAVIERA DE PLANHOLA,
Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam, Paris 1968.*

Šezdesetih godina našega vijeka islamistika ulazi u »zreliju« fazu svog razvitka, u kojoj počinje tražiti puteve ka kompleksnijoj sintezi rezultata pojedinačnih istraživanja. Faza akumulacije dala je, osim monumentalne »Islamske enciklopedije«, mnogo izvanrednih djela koja osvjetljavaju brojne aspekte islama, ali s nedovoljnim osvrtom na organsku povezanost njegovih manifestacija u raznovrsnim sferama života. To je bilo vrijeme raznih »povijesti Arapa«, »sinteza« koje su više-manje uspješno kronološki nizale događaje političke, ekonomske, socijalne ili »intelektualne« historije. Ipak se od tridesetih godina množe istraživanja orijentirana na manje prostorne jedinice i kraće vremenske odsjeke, zahvaćajući mjestimično u problematiku koju je tradicionalni pristup zaobilazio. To nije slučajno! Na novi metodološki prilaz uvelike je silila potreba da se nadomjesti nedostatak pisanih izvora, mnogo više izloženih uništavanju i nebrizi, nego na Zapadu. To vrijedi za cijeli klasični islamski svijet, a pogotovu za marginalne zone penetracije islama, kao što je npr. Crna Afrika.

U novije doba na islam se sve više gleda kao na složenu historijsku pojavu, bazični element velikog broja društava i kultura koji ih objedinjava u širu zajednicu. Pri tome se sve više ističe geografska dimenzija historije islama,¹ kojoj se oduvijek pridavala relativno velika uloga, već zbog izrazitosti i zaoštrenosti prirodnih kontrasta Bliskog istoka. No, do pojave suvremene historijske geografije,² o geografskom se faktoru raspravljalo bilo u okviru spekulacija slabe znanstvene vrijednosti, bilo da se prenaplašavao fizički, npr. klimatski faktor. Ovdje treba istaknuti pojavu Ibn Haldūna, čija zapažanja često potvrđuju rezultati istraživanja historijske geografije.³

Konstituiranje historijske geografije kao društvene znanosti dalo je poticaja novom prilazu istraživanja odnosa čovjeka i prirodne sredine i na području rasprostiranja islama. Pionirska faza regionalnih istraživanja dala je izvanredne rezultate, a daje ih i danas. Na početku 60-ih godina kvantitet prikupljenih pojedinačnih spoznaja već je dopuštao uopćavanja makroregionalnog značenja (npr. za Magreb, Iransku visoravan), a danas se susrećemo s naporima za sintezu historijske geografije islama kao svojevrzne »svjetske regije«.

Prva je sinteza u tome smislu djelo Xaviera de Planhola, profesora sveučilišta u Nančyu.⁴ De Planhol je jedan od najjeminentnijih suvremenih stručnjaka za

¹ U nas je o antropogeografskim uvjetovanostima pojave religija pisao V. R. Pavić, Svjetske religije – prostorni raspored i veze sa prirodno-geografskom osnovicom, *Geografski glasnik*, XXXV, Zagreb 1973, 128–146.

² O pitanjima odnosa historije i geografije v. *Mirjana Gross*, *Historijska znanost*, Zagreb 1976, 335–339. O razvitku historijske geografije kao društvene znanosti informativni prikaz daje V. J. Lučić, Prilog pitanju historijske geografije, *Historijski zbornik*, XXIX–XXX, Zagreb 1976–1977, 61–76.

³ Nekoliko bitnih shvaćanja historijske geografije koja se bavi socijalnim fenomenima pustinske sredine nadovezuje se na gledišta Ibn Haldūna, što ih je izložio u svojim »Muqaddima«. Tako se, na primjer, pojava stalnoga demografskog viška aridnih predjela tumači zdravijim prirodno-društvenim uvjetima života, koje Ibn Haldūn ističe kao podlogu fizičkoj i moralnoj superiornosti nomada nad gradskim stanovništvom.

⁴ *Xavier de Planhol*, *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris 1968.

probleme »humane geografije« islamskog svijeta. Istakao se dugim nizom rasprava o pojedinačnim problemima odnosa čovjeka i tla na širokom prostoru Bliskog istoka, napose na područjima Magreba, Anadolije i Irana. Na poticaj i uz podršku istaknutih stručnjaka, orijentalista G. E. von Grunebauma i historičara F. Braudela, preuzeo je iznimno težak i složen zadatak sintetiziranja do tada akumulirane mase parcijalnih sinteza. Takav je posao pretpostavljao konfrontaciju često posve oprečnih teorija, uglavnom posljedica različitih ishodišnih pozicija autora iz »tabora« geografa, historičara i sociologa. De Planhol je obavio zadatak veoma uspješno i knjigom ne baš velikog broja stranica pružio široj čitalačkoj publici izvrstan uvid u osnovnu problematiku utjecaja islama na čovjekovu okolinu kroz povijest. Ta je knjiga i danas nezaobilazan putokaz svakom istraživanju »mehanizama interakcije religije i pejzaža« u islamskom svijetu.

Autorovo se shvaćanje nadovezuje na gledišta francuske geografske škole, koja se od P. Vidala de la Blachea nadalje suprotstavlja teorijama geografskog determinizma. Kao što se u historičara sve više osjeća potreba za temeljitijim fundiranjem znanstvenog istraživanja suradnjom s bliskim društvenim znanostima, tako i de Planhol pokazuje otvorenost prema tumačenjima historičara, prihvaćajući njihove interpretacije ondje gdje su čisto geografska objašnjenja nedostatna. Zato ne pristupa analizi s nekim unaprijed zamišljenim modelom, koji bi morao vrijediti u svim situacijama, nego daje prednost onome momentu (prirodnom ili društvenom) što ga može opravdati znanstvena kritika. Uz priznavanje važne uloge klimatskih i ostalih fizičko-geografskih faktora, de Planhol ipak smatra odlučnom stvaralačku (često i rušilačku!) djelatnost čovjeka.

U uvodnom poglavlju pisac izlaže svoje osnovne teze. S obzirom na to da je arapski poluotok ishodište islama, konkretna će istraživanja krenuti smjerom analize antropogeografske situacije u Arabiji u momentu nastupa proroka Muhameda. Postanak islama autor promatra u okviru odnosa nomada i sjedilačkog stanovništva. Pri tome se kao zakonitost javlja konstantni pritisak nomada u pravcu sjedilačkih područja, koji se može manifestirati u tri oblika, zavisno od tipova nomadskih formacija koje se oblikuju u različitim geografskim sredinama. Te sredine mogu djelovati stimulatивно ili ograničavajuće na razvitak pojedinih oblika ljudskog udruživanja.⁵ Prema karakteru odnosa nomada i sjedilačkog stanovništva javljaju se i tipovi mogućih političkih konstrukcija.

Na arapskom poluotoku javljaju se dva karakteristična odnosa: a) odnos gradskog stanovništva i nomada kao odnos komplementarnih elemenata, i b) odnos građana i nomada prema zemljoradničkom stanovništvu kao antagonistički odnos. Odnos snaga prevagnuo je u korist trgovačkih gradova — oaza Hedžaza. Ti otoci urbanog života i agrikulture ne žive samo od velike tranzitne trgovine. Njihov je opstanak prije svega uvjetovan stalnom i intenzivnom zemljoradnjom na navodnjavanom području koje ih neposredno okružuje, pri čemu je bitno da

⁵ Tako se mogu razlikovati tri razvojna stupnja nomadskog društva: a) polunomadi-čuvari sitne stoke u striktnoj zavisnosti od sjedilačkog stanovništva (stari Orijent); b) tip »Fahrer«, nomadi s krupnom stokom, koji se polagano kreću i relativno mirno prodiru u sjedilačka područja (antičke migracije Arijata prema Iranu i Indiji), sa asimilacijom nomada od sjedilačkog stanovništva kao konačnim rezultatom, i c) tip »Reiter«, ratnici na konjima i devama, brzih pokreta na širokim prostorima, koji vrše razorne invazije. N. dj., 17.

za vrijeme vegetativne sezone nema konkurencije nomadskih stada na obradivim površinama, što daje temelj nezavisnom statusu gradova.⁶ Također je društvena organizacija beduina, nomada ekološki siromašnog miljea vrućih pustinja, slabija no što je to slučaj s tursko-mongolskim nomadima, stanovnicima hladnih stepa.

Pri takvom odnosu snaga ekspanzija se islama ne može smatrati naprosto jednom u nizu nomadskih erupcija kakve traju od Atila do Džinkis-hāna. U osnovi je riječ o bujanju osvajačkih ambicija hedžaskih trgovaca, koji su za njihovo ostvarenje znali upotrijebiti uvijek borbene mase nomada. Nužni ideološki okvir okupljanju beduina u službi građana dala je religija i duh džihāda, svetog rata. Tako nomadi, kao oruđe izrazito gradske religije, predstavljaju materijalnu silu koja stvara preduvjete izgradnji civilizacije, što je sami nikada ne bi mogli stvoriti.⁷ Zato islam ne donosi samo ogranj i mač, nego — što je mnogo važnije — također širi vjerske i socijalno-političke koncepcije višega stupnja.

Pisac ukazuje na bitno značenje antropogeografske uvjetovanosti toga »inicijalnog mehanizma«, koji pokreće islamska osvajanja. »Historicistička« teorija o istaknutim ličnostima, koja polazi od Muhamedove osobe, ne može ništa objasniti. Isto tako se iscrpljenošću Bizanta i Perzije mogu pojasniti uzroci uspjeha islama, ali ne i mehanizam koji pokreće njegovu ekspanziju. Ograničena je i teorija geografskog determinizma, koja u privremenom pogoršanju klimatskih uvjeta na početku 7. st. vidi uzrok islamskoj invaziji. Klimatske oscilacije mogu biti samo povod da se aktiviraju latentne snage, smatra de Planhol.

Drugi bitni fenomen, koji karakterizira povijest islamskog svijeta, bio bi odnos građana i nomada prema zemljoradniku. I ovdje je potrebna historijsko-geografska analiza, kako bi se objasnio prividni paradoks da agrikultura katastrofalno nazaduje u državi koja služi sjedilačkim interesima. Marginalna uloga agrikulture, kao privredne djelatnosti na pretežnom dijelu arapskog poluotoka, reflektira se u preziru s kojim na nju gledaju bogati građani. Zemljoradnjom se bavi stanovništvo na različitim stupnjevima zavisnosti, dok se slobodni građani i beduini-ratnici bave trgovinom i pljačkom kao časnim zanimanjima. Mnogo primjera za podređeni položaj zemljoradnje daje Kur'ān, a napose korpus hadisa.⁸

S tim naziranjem udružuje se pojava nazvana »Rentenkapitalismus«, koju islam baštini kao negativno nasljeđe Bliskog istoka.⁹ To je odnos u kojemu zemljoradnik, izložen opasnostima što ih donose velika pluviometrička kolebanja, mora tražiti zajam u gradskog lihvara koji jedini raspolaže znatnijim viškovima. To je put zaduživanja seljaka koji konačno vodi u punu ovisnost sela o gradu. Posljedice su sudbonosne, jer pri nesigurnim klimatskim prilikama građani —

⁶ Nomadi ljeti migriraju ka sjevernim stepama a zimuju u pustinji Nefud. Obratno je u visokoj Centralnoj Aziji (kišovita ljeta i hladne zime) gdje su oaze, zbijene u podnožju planina, uvijek na putu nomada. Tursko-mongolski nomadi, provodeći ljeto u planini, sprečavaju ondje razvoj pluvijalnih kultura. Zimu provode na području oaza koje drže pod stalnom kontrolom. N. dj., 30–31.

⁷ Za dostignuti nivo društvenoga i političkog razvoja arapskih i turskih nomada usp. npr. različite konotacije pojmova šayh i hān. N. dj., 32.

⁸ N. dj., 34.

⁹ Termin »kapitalizam« nije baš prikladan.

faktički posjednici zemlje — nisu zainteresirani za unapređenje eksploatacije tla i ne žele se koristiti seljacima kao radnom snagom, već se zadovoljavaju ubiranjem rente.

Antika, koja u zemljoradnji vidi temelj gospodarskog života, razvija do maksimuma pluvijalnu agrikulturu stepskih zona. Nasuprot tome, nezainteresiranost islama za unapređenje agrarne proizvodnje podriva zemljoradnju u, po prirodi ionako nestabilnim, zonama pluvijalnih kultura¹⁰ i uvelike olakšava prodor nomada — »beduinizaciju«. »Beduinizacije« ipak nisu totalne. Širenje nomadskog stočarstva zaustavlja se na granicama koje ne može prijeći. Po de Planholu su to prije svega zapreke reljefa i klimatsko-biološke granice. Više planine, osobito šumovite, sprečavaju penetraciju nomada kojima su potrebni otvoreni prostori. S druge strane, biološki instrument prodiranja, dromedar, ne podnosi hladnoću planine i vrljetne terene. On se također zaustavlja na granicama vlažnih zona gdje se šire stočne pošasti. Ta je pojava naročito izražena u tropima.

I urbani će pejzaž islamizacijom doživjeti duboke promjene. De Planhol pripisuje islamu, kao faktoru izmjene gradskih struktura, dvojaku ulogu: »konzervirajuću« i »negativnu«. Konzervativnim se islam pokazuje u arhitekturi, sačuvavši osnovne elemente koji obilježavaju i antički grad. Negativni utjecaji islama ogledaju se u nedostatku kolektivne solidarnosti građana. Islamski grad karakterizira stroga segregacija vjerskih, etničkih i profesionalnih grupa. Nema dovoljno širokih, otvorenih prostora, život se povlači prema unutrašnjim dvorištima iza visokih zidova, nitko ne sprečava individualnu uzurpaciju javnih površina. Predominacija funkcije grada, kao vjerskog središta i centra političko-upravne vlasti, onemogućava da se grad pojavi kao politički subjekt. Municipalnih organa nema.¹¹ Javne se građevine ne popravljaju, njihova sudbina zavisi od darežljivosti pobožnih velmoža. Građani, ekonomski i brojčano jaki, nikada ne nastupaju kao općina.¹² Ovdje je načet jedan od ključnih problema: pitanje zaostajanja, inercije i dekadencije Istoka. De Planhol smatra da je rješenje zapravo u tumačenju razvitka Zapada. Dok je Istok naslijedio, zadržao i ovjekovječio antičke oblike ekonomskih aktivnosti građana, u kojima dominira trgovačko-rentijerski, »neproduktivni« ideal, na Zapadu se, nakon temeljitog razaranja struktura antičkog grada, mogao razviti tip samosvjesnog, »produktivnog kapitalista«.¹³

Područja dobro očuvanog sjedilačkog života i agrikulture pisac naziva »zonama otpora« (résistances). One se često opiru arabizaciji, pa i islamizaciji, ili prihvaćaju razna heterodokсна učenja. Te će zone biti jedno od glavnih ishodišta rekolonizacija u novije doba. Osnovni su pokretači rekolonizacija od 19. st.

¹⁰ »Beduinizacije« se odvijaju na više načina i u više etapa. Prvi bi val došao s arapskim osvajanjima u 7. i 8. st. Druge bi etape bile vezane uz unutrašnje borbe političkih grupacija, koje se služe nomadima za ostvarenje svojih ciljeva, odnosno uz vjersko-socijalne pokrete koji novim učenjima privlače uvijek agresivne nomade. N. dj., 36–37.

¹¹ Jedini je javni službenih muhtasib, nadglednik tržnica.

¹² Dodali bismo da nemaju klasne svijesti.

¹³ Tome mišljenju danas sve više konvergiraju gledišta ekonomskih historičara islama i predstavnika društvenih znanosti koji se bave spomenutim problemom. Usp. Maurice Lombard, *The Golden Age of Islam*, Amsterdam—Oxford—New York 1975. (prijevod s francuskog). Jean Baechler, *Les origines du capitalisme*, Paris 1971. Takvo tumačenje čini se zaista dobro utemeljeno. Ponajmanje bi se u dekadenciji islama moglo gledati posljedicu mongolskih invazija u 13. st.

nadalje: a) demografski pritisak iz »zona otpora«, i b) opći porast sigurnosti i pritisak vlasti na nomade u cilju ograničavanja kretanja i sedentarizacije. To bi bio drugi veliki povijesni ciklus osvajanja obradivog tla,¹⁴ mnogo većih razmjera od antičkog, pri čemu antropogeografska struktura uvjetuje karakter političkih procesa, a oni povratnim djelovanjem mijenjaju nju.

U ostalih sedam poglavlja autor razvija i argumentira svoje teze na konkretnim primjerima. Pri tome analizira međuzavisnosti islama i geografske sredine prema različitim regijama. Uslijed vrlo neujednačene obrađenosti pojedinih regija, de Planhol mjestimično sažima rezultate istraživanja drugih, a mjestimično sam obavlja pionirski posao. Materija je raspoređena prema širim geografskim i povijesnim cjelinama: Arapski svijet (a. Bliski Istok, b. Sjeverna Afrika, c. Sahara) — II do IV poglavlje; Tursko-iranski svijet (Anadolija, Iran i Afganistan, Centralna Azija) — V pogl.; neuspjesi u Evropi (Iberski i Balkanski poluotok) — VI pogl.; rubna područja tropâ (Crna Afrika i Indija) — VII pogl. i Južna mora (Istočna Afrika, Indijski ocean, Jugoistočna Azija) — VIII poglavlje.¹⁵

Razvoj arapskog Bliskog istoka kao središnje regije islamskog svijeta najviše slijedi klasičnu shemu. Toponomastičkim i demografskim istraživanjima historijska geografija je utvrdila za antičku epohu visoku gustoću naseljenosti i veliku dubinu prodora zemljoradnje u stepskim zonama, nasuprot rijetkoj naseljenosti i skućenom prostoru agrikulture u islamskoj epohi. Pisac ukazuje na sporednu ulogu klimatskih varijacija u globalnim razmjerima.¹⁶ Odnos islama prema zemljoradnji, mehanizmi »Rentenkapitalizma«, trajno ponavljanje beduinskih provala u funkciji unutrašnjih sukoba stvaraju situaciju u kojoj su nužne pojave uzmak agrikulture i degradacija ruralnog pejzaža.

Ta kretanja iz osnove mijenjaju regionalnu strukturu Bliskog istoka. Unutar- i meduregionalna povezanost ustupa mjesto diskontinuitetu. Dezertifikacija, kao posljedica čovjekove djelatnosti, razbija unutrašnju povezanost antropogeografskih cjelina. Kao jedine racionalno organizirane regije preostaju zone utjecaja gradova, odnosno geografski vrlo homogene cjeline (delta Nila). Izvan tih zona islamizacija nailazi na znatne teškoće. Planina i ravnica se ne udružuju kao komplementarne jedinice. Gradovi su redovito smješteni na važnim prometno-trgovačkim raskrsnicama ili u središtu većih oaza, a gotovo nikada u zoni kontakta različitih prirodnih cjelina, kao u zapadnoj Evropi. Veliki gradovi isključiva su središta vlasti i ekonomskog odlučivanja koji izravno saobraćaju sa selom. Manji subregionalni centri održavaju se u funkciji pružanja usluga seoskoj okolini.¹⁷

¹⁴ U prvoj, antičkoj fazi intenzivna je eksploatacija stepskih zona i šumskog bogatstva uvelike ugrozila prirodnu ravnotežu sredine. Epoha »beduinizacija« s ekstenzivnom pašnjačkom eksploatacijom donosi tlu svojevrstan »predah«. Tako efekti »beduinizacija« nisu posve negativni. De Planhol, 44.

¹⁵ De Planhol se prilično opširno osvrće na gotovo sve regije u kojima je islam ostavio traga, bilo da se trajno učvrstio bilo da se povukao. Zato nije jasno zašto je propustio da kaže nešto više o tatarskom islamu u južnoj i jugoistočnoj Rusiji. Kineski islam u Yünnanu uopće ne spominje.

¹⁶ Geografska ispitivanja ustanovila su porast količine padavina u razdoblju poslije 700. god. n. e. u odnosu na razdoblje 850. god. pr. n. e. — 700. god. n. e. N. dj., 73.

¹⁷ Karakteristična je pojava rijetkost posebnih imena pokrajina. Regije često nose imena nomadskih plemena ili gradova. N. dj., 64.

»Zone otpora« de Planhol dijeli na: a) ravnice pluvijalnih kultura (stare jezgre s gustom naseljenošću i povoljnim geografskim položajem ili agrarne baze velikih gradova), b) doline velikih rijeka, c) velike oaze koje svoj opstanak zahvaljuju faktoru masivnosti, i d) planinska središta intenzivne agrikulture (»netaknute planine« — npr. Jemen ili »planine-pribježišta« — npr. Libanon).¹⁸

Rekolonizacije počinju u prvoj polovici 19. st. i traju do najnovijeg vremena. Proces počinje u Egiptu, u vrijeme intenziviranja veza sa Zapadom, u doba Mehmed Alija da bi s vremenom zahvatio čitav Bliski istok. Rekolonizacija se odvija u dva pravca: a) naseljavanjem gorštaka u ravnicama pluvijalnih kultura, i b) proširivanjem zona irigacijâ. Veći su rezultati postignuti u Egiptu, manji u Mezopotamiji (uslijed kolebljivosti tokova Eufrata i Tigrisa). Rekolonizacija iz planinskih područja dala je dobre rezultate u Siriji. No, tu se javljaju teškoće koje će prerasti u glavni problem suvremenih arapskih država. Rekolonizacija klimatski nestabilnih i pedološki često nepovoljnih zona zahtijeva velike kapitale i organizaciono-kadrovske potencijale. Time felah ne raspolaže. Posljedica je naglo širenje kapitalističkog veleposjeda, koji se često orijentira na komercijalne monokulture, npr. pamuk u Egiptu. Zato će u prvi plan doći borba za agrarnu reformu. Rekolonizacija se također odvija putem fiksacije nomada, koju počinju provoditi još turske vlasti uspostavljanjem reda i sigurnosti u drugoj polovici 19. st. Često su fiksacije nomada kolektivne, pri čemu plemenske starješine ulaze u redove nove veleposjedničke klase.

Konačno, bazični antropogeografski mehanizmi u krajnjoj liniji uvjetuju tipove novih država. Pisac razlikuje tri tipa: a) beduinske (Saudijska Arabija, Jordan), b) gradske (Egipat, Sirija) i planinske (Libanon, Jemen).

Na području Magreba evolucija ima nešto drugačija obilježja. U Sjevernoj Africi bile su osobito teške posljedice srednjovjekovnih »beduinizacija«. Arapsko osvajanje Magreba potkraj 7. st. nije bitno potreslo ravnotežu naslijeđenu od antike. Prosperitet gradova i zemljoradnje održava se do polovice 11. st. Tek masivne invazije Banū Hilāl i drugih arapskih beduinskih plemena, koje tada počinju i traju neprekidno nekoliko stoljeća, zadaju razorne udarce sjedilačkom životu.¹⁹ Razloge tome de Planhol vidi u nedostatku jakih »zona otpora«: a) nema velikih rijeka, b) nema irigacija, c) nema jedinstva regija predodređenih za sjedilački život, i d) sjedilačko berbersko stanovništvo planinskih masiva, nedovoljno arabizirano i površno islamizirano, na nižem stupnju kulturnog razvitka od Arapa, ne može samo potaknuti rekolonizacije. One će se odvijati na poticaj i u interesu evropskih kolonizatora, sa svim dalekosežnim posljedicama koje iz toga proizlaze.

Prve impulse obnovi sjedilačkog života dat će »Andalužani«, muslimanski izbjeglice iz Španjolske, no njihov će se utjecaj više osjetiti u gradovima. Turska će vlast donekle proširiti kontrolu nad plemenima u bližoj unutrašnjosti, no

¹⁸ Antropogeografska analiza pokazuje da samo velike oaze, odnosno riječne doline mogu biti bazom organiziranja nezavisnih političkih jedinica na širem prostoru. Planina daje demografski višak nužan za kolonizaciju, ali ne uspijeva zavladatai ravnicom. To će se osjetiti pri formiranju suvremenih država.

¹⁹ Nizine pluvijalnih kultura karakterizira raspršenost stanovništva, nespremno na jak i organiziran otpor. Dekadencija je sjedilačkog života sveobuhvatna. U atmosferi opće nesigurnosti: a) jača agresivnost berberskih nomada, b) sjedilačko stanovništvo prelazi na nomadski život, ili c) sabija se u uske priobalne zone oko gradova. Gradovi gube vezu sa zaledem i orijentiraju se na more. Odatle tzv. »barbarsko« gusarstvo kao vrlo originalna posljedica »beduinizacije«. N. dj., 151.

tek će evropski kolonizatori u relativno kratkom vremenu preobraziti antropogeografski pejzaž Sjeverne Afrike.²⁰ Evropska se kolonizacija širila u prostranim ravničarskim predjelima, gdje potiskuje ostatke domaćega sjedilačkog stanovništva. Tako gorštaci iz planinskih »zona otpora« nemaju mogućnosti da se masovnije naseljavaju u ravninama. Njihov je boravak u nizinama ograničen na sezonske migracije radne snage, a glavna masa struji prema gradovima, oko kojih se gomilaju sirotinjska predgrađa (bidonvilles).²¹ Istodobno se dovršava i proces sedentarizacije nomada. Rat u Alžiru 1954–1962. naglo ubrzava rekolonizaciju. Kolonijalne vojne vlasti preseljavaju planinsko stanovništvo iz operativnih zona u ravnice radi efikasnije kontrole, ubrzano likvidiraju posljednje ostatke »beduinizacija« i privode preostala područja kulturi. Poslije oslobođenja i odlaska kolona mlada će alžirska država biti suočena s golemim teškoćama u održavanju i unapređivanju novih struktura sjedilačkog života.

U Sahari su antropogeografske posljedice širenja islama bile minimalne. Veliki, ratnički nomadizam berberskih plemena razvio se nekoliko stoljeća prije dolaska arapskih nomada. Gradovi su bili malobrojni i pod stalnom dominacijom nomada, te se u Sahari javlja paradoks gotovo potpune arabizacije uz minimalne promjene antropogeografskog značaja.²² Kolonijalne vlasti ubrzavaju pacifikaciju (do oko 1935. god.) i sedentarizaciju nomada, koja će često imati vrlo teške posljedice. Novi izvori vode, rudarstvo i naftna industrija ne mogu apsorbirati velik dio radne snage. Širenju agrikulture ispriječile su se do danas nepremostive zapreke pedološkog karaktera, te nomadski život i dalje ostaje bitnim obilježjem saharskoga pejzaža.

Tursko-iranski svijet karakteriziraju »univerzalnost« penetracije nomada i »propusnost« antropogeografske sredine njihovom prodiranju. Jedan važan faktor superiornosti turskih nomada svakako je biološke prirode. Baktrijska deva vrlo dobro podnosi planinu i hladnoću, nesavladive zapreke za arapskog dromedara. U Anadoliji i Iranu ima mnogo manje »zona otpora«, one su uglavnom ograničene na guste šume pontske i prikaspijske regije. Dok »humanu geografiju« arapskog svijeta obilježava jukstapozicija suprotnih načina života, u tursko-iranskom svijetu preteže međusobno prožimanje i brisanje regionalnih kontrasta. Znatne razlike u geografskoj konstituciji i političkoj povijesti Anadolije i Irana uvjetuju uspostavljanje različitih odnosa snaga i nejednaku brzinu kretanja evolucije. Zato bi s metodološkog aspekta vodeći pravac analize morao biti »historijsko-događajni«, sa politikom državâ kao okvirom.²³

Mala Azija, a nešto manje i Iran, područja su geografski predodređena za sjedilački život. Klimatske se prilike tih krajeva bitno ne mijenjaju od antike. Biogeografska odbojnost tih sredina za arapske nomade imala je velikog udjela u neuspjehu osvajačkih pokušaja Arapa u Maloj Aziji, odnosno u očuvanju

²⁰ Ograničit ćemo se na primjer Alžira, koji je tipičan.

²¹ Na nacionalnu strukturu kolonista još nepovoljnije utječu velike migracije radne snage prema metropoli.

²² Samo su sjeverne zone s nešto većim brojem sjedilačkog stanovništva (npr. Fezan) više osjetile posljedice invazija arapskih beduina. N. dj., 184.

²³ U prilog tome govori to što je teritorijalni raspored glavnih nomadskih grupacija nezavisan od fizičko-geografskih datosti. U ahemenidskom Iranu nomadi borave u centralnim pustinjama, dok ih danas najviše ima upravo u planinskim područjima pogodnim za agrikulturu. N. dj., 196 i dalje.

jezičke i kulturne samosvojnosti sjedilačkih Iranaca. Nasuprot tome tursko-mongolski nomadi preplavljaju gotovo sve krajeve i brzo niveliraju regionalne suprotnosti.

Dominantna je karakteristika »beduinizacija« u Anadoliji relativno mirna infiltracija nomada i kratkotrajnost pustošenja,²⁴ dok Iran doživljava dugotrajne udarce razornih invazija.

Etničkoj transformaciji u Anadoliji pogoduje više momenata: a) unutrašnja područja Male Azije vrlo su slabo napučena u trenutku dolaska turskih plemena, što je posljedica prethodnih arapskih pustošenja; b) seldžučki vladari iz Irana neprestano upućuju nove turkmenske mase na zapad, u pogranična područja, i c) cijela je Anadolija područje pluvijalnih kultura.²⁵ Nasuprot jezičkoj turcizaciji Anadolije, antropogeografska sredina sve više zadobiva stara, sjedilačka obilježja. Rumski Seldžuci adaptiraju se urbanoj sredini i politikom deportacija i kolonizacije svjesno podstiču obnovu sjedilačkog života.²⁶ U Iranu se proces nomadizacije odvija drugačijim putevima. Bitna je osobina nomadskih provala dugotrajnost, masovnost i razornost. Zemljoradnja se temelji na navodnjavanju u oazama, odnosno u planinskim dolinama, a uloga je pluvijalnih kultura sekundarna. Zbog toga će samo mali broj velikih oaza i planinskih dolina sačuvati nezavisnost. Antropogeografski pejzaž temeljito će se izmijeniti, često uslijed »indirektnih nomadizacija«. Pod tim nazivom de Planhol navodi ove procese: a) sjedilačko stanovništvo pod brutalnim udarcima invazija masovno prelazi na nomadski način života i napušta ugrožene regije te »nomadizira« druga, udaljenija područja;²⁷ isti proces, ali u smjeru obližnjih planinskih masiva, i c) brojne skupine planinskih polunomada Kurda i Lura produžuju sezonske migracije i evoluiraju prema velikom nomadizmu. Naprama etničkoj asimilaciji starosjedilaca i kulturnoj asimilaciji došljaka u Anadoliji, u Iranu je rezultat suprotan: perzijski jezik i, potom, nacionalna država, imat će očuvanu podlogu opstanka i širenja, a nomadski će oblici života dominirati sve do druge četvrtine 20. stoljeća.²⁸

Veoma veliki udio nomada u stanovništvu bit će presudan za pravce socijalno-ekonomske evolucije tursko-iranskog svijeta. De Planhol razlikuje: a) fazu prvih fiksacija i organizacije puteva nomada, i b) fazu velikih konfederacija u istočnoj Anadoliji i Iranu. U zapadnoj Anadoliji nomadi se koncentriraju u unutrašnjoj pontskoj planinskoj regiji, privučeni sličnošću klime s klimom centralnoazijskih stepa. Šumovita priobalna pontska regija i niske vlažne ravnice južnih i zapadnih obala dugo će ih odbijati. Seldžučke kolonizacije 14. st. pretvaraju velik dio tih nomada u sjedilačko stanovništvo,²⁹ koje dobiva ime Juruci (Yürükler — »oni koji hodaju«) za razliku od nomada istočne Anadolije

²⁴ Iznimku čini zapadna Mala Azija, koja je teško stradala kao granično područje. N. dj., 224.

²⁵ Za pluvijalne kulture v. bilj. 19.

²⁶ Toponomastika Anadolije pokazuje dobru očuvanost predturskih toponima, znak nadmoći sjedilačkih oblika života nad nomadskim. Raspodjela toponima kišla (zimski logor) ukazuje na utjecaj geografskog pejzaža na skraćivanje migracija nomada, što pogoduje sedentarizaciji. N. dj., 226 i karta na str. 236.

²⁷ Slučaj Baludža, odnosno afganskih plemena Durrānī i Gilzay. Ta plemena zaposjedaju goleme prostore. N. dj., 210.

²⁸ Veću iznimku čini Azerbejdžan, gdje se procesi odvijaju sukladno anadolskom modelu. N. dj., 210 i dalje.

²⁹ Nametnute su im posebne vojne obveze.

koji zadržavaju staro ime Turkmena. Preostali nomadi anadolskog platoa pred sjedilačkim pritiskom produžuju sezonske migracije sve do niskih ravnica na krajnjem zapadu.

Prve grupe sedentariziranih nomada u Iranu ne uspijevaju se održati zbog neprestanog pritjecanja novih nomadskih masa (mongolske invazije, šiitski Turkmeni iz Anadolije). Tako će se u Iranu i u istočnoj Anadoliji nastaviti unutrašnja evolucija nomadskog života neometana intervencijama centralne vlasti. U posljednjoj se fazi (17. st.) usavršava organizacija velikih konfederacija kao ravnopravnih partnera sjedilačkih država. Na tom stupnju razvoja sjedilačko je stanovništvo potisnuto do krajnjih granica, a neprekidan demografski prirast u nomada uzrokuje potpunu zasićenost preostalih slobodnih prostora. Dio viška stanovništva sedentarizira se u okviru nomadske vlasti. Takva zasićenost stvara potrebu za što racionalnijim organiziranjem sezonskih migracija i koegzistencije sa sjedilačkim stanovništvom, što će biti osnovom za objedinjavanje plemena u šire, centralizirane i strogo hijerarhijski strukturirane konfederacije.³⁰ Tako se uspostavlja ravnoteža koja će potrajati sve do najnovijeg doba. Iranom vladaju dinastije nomadskog porijekla (do 1925. god.), koje se u održavanju autoriteta centralne vlasti oslanjaju na plemena iz kojih potječu. Pri tome pokreti nomada u službi dinastije ponekad još više proširuju »beduinizacije«.³¹

Sedentarizacije novijeg doba najprije počinju i dobivaju najveći zamah u Osmanlijskom Carstvu, odnosno Republici Turskoj i u ruskoj (sovjetskoj) Centralnoj Aziji.³² U Iranu sedentarizacija nomada daje rezultate tek u najnovije doba,³³ a znatnije rekolonizacije u Afganistanu potpuno izostaju.³⁴

Nakon uzmaka u Evropi, Osmanlijsko Carstvo posvećuje više pažnje Anadoliji. Država želi iskoristiti nomade za vojnu službu i kao izvor poreza. Lokalni upravljači počinju favorizirati sjedilačko stanovništvo kao siguran izvor prihoda. Pod takvim se pritiskom konfederacije osipaju.³⁵ Šiitska se plemena sele u Iran, a velike grupacije kreću na zapad gdje obnavljaju prorijeđene redove »starih Juruka«. Preostala oslabljena i raspršena plemena nastoje fiksirati vlast u strateško-obrambenoj funkciji (Kilikija i sjeverna Mezopotomija). Uslijed neprilagođenosti turskih nomada sredini vlažnih i vrućih nizina, ti pokušaji potpuno propadaju. Proces sedentarizacije odvijat će se ubuduće vrlo teško i sporo.³⁶

³⁰ Konfederacije se organiziraju do u 19. st., katkad čak i kao rezultat politike centralne vlasti koja želi stvoriti protutežu drugim konfederacijama. N. dj., 231.

³¹ N. dj., 249.

³² Ruska a pogotovo sovjetska vlast raspolaže izvanrednim organizaciono-tehničkim mogućnostima.

³³ Prvi pokušaji fiksacije nomada 30-ih godina 20. st. provode se nasilno i neracionalno, pa potpuno propadaju, čak se obnavljaju konfederacije. Drugi val fiksacija poslije 1957. daje bolje rezultate. N. dj., 250–251.

³⁴ Međunarodni će položaj zemlje pridonijeti učvršćenju prevlasti nomada, koji se ujedinjuju u ratovima s Britanijom.

³⁵ Jedna je od posljedica raspada velikih konfederacija u istočnoj Anadoliji definitivna arabizacija sirijske pustinje, koja je do tada služila turskim nomadima za zimsku ispašu. Vrlo je instruktivna karta na str. 237.

³⁶ Raspršivanjem Turkmena otvara se slobodan prostor Kurdima, koji će postepeno postati najbrojniji nomadi Turske. Uništavanje i egzodus Armenaca daju novu šansu održanju nomadskog života u istočnoj Anadoliji. N. dj., 242–243.

U središnjim je i zapadnim dijelovima Male Azije na početku 19. st. uspostavljena potpuna javna sigurnost. Još više od pritiska vlasti, nomade će potiskivati kolonizacija sa sela. Ona polazi pretežno iz očuvanih »zona otpora« anadolskog platoa u pravcu perifernih ravnica i, naročito, prema Istambulu. Kolonisti su dobrim dijelom pripadnici vjersko-nacionalnih manjina. Poslije 1878. sve je intenzivniji priliv muslimanskih emigranata iz izgubljenih područja na Balkanu, odnosno iz krajeva pod ruskom vlašću (Krim, Kavkaz, Centralna Azija). Muhadžiri odlučno ubrzavaju rekolonizacije, no često ih vlasti posve neadekvatno raspoređuju, uglavnom na područjima koja napuštaju kršćanske manjine.³⁷ Tako imigracije ne pridonose ravnoteži u raspodjeli stanovništva. Starosjedioci izbjegavaju kontakt s došljacima, tako da se pozitivni utjecaji teško šire. Mnogi neuspjeli doseljenici kreću u velike gradove gdje se proletariziraju. S obzirom na to da je većina balkanskih imigranata gradsko stanovništvo, veći se utjecaj muhadžira osjeća u općem podizanju nivoa kulture stanovanja. Rezultati su, ukupno uzevši, daleko ispod mogućnosti.

De Planhol je u svoja razmatranja uključio i pokušaje islama da se učvrsti u Evropi. I tu će uspjeh odnosno neuspjeh umnogome zavisiti od karaktera odnosa čovjeka i tla. Na Iberskom će poluotoku od presudnog značenja biti to što se islam nije uspio ukorijeniti u ruralnom miljeu. Bitan je problem intenzitet naseljenosti i prostorna raspodjela muslimanskog stanovništva. Glavni će izvori biti toponomastičkog karaktera.³⁸ Prema imenima berberskog porijekla utvrđene su dvije faze naseljavanja berberskih nomada: a) starija, u kojoj se berberska plemena naseljavaju posvuda, naročito u planinama, i b) kasnija, almoravidska, u kojoj se nomadi orijentiraju prema plodnim nizinama juga. Brojčano ograničen priliv primitivnih nomada, napose u planinama i područjima pluvijalnih kultura visokog platoa, odbojne klime i reljefa, nije dopustio širu islamizaciju.³⁹ Islam se usmjerio na kolonizaciju nizina suptropskih kultura i zemljoradnje s natapanjem, gdje je znatno utjecao na urbani pejzaž, osobito izražen u prosperitetu prigradske hortikulture.

Na Balkanskom poluotoku islam također ne uspijeva dovoljno osvojiti selo. On prodire duž strateških puteva, kroz ravnice i doline rijeka, a slavensko se i grčko stanovništvo sve više koncentrira u planinskim predjelima. Islamska su naselja pretežno gradska, u funkciji vojno-upravne organizacije. Obimnije kolonizacije u agrarnim područjima provode se pretežno u Bugarskoj i Makedoniji. U prvoj fazi slobodni seljaci koloniziraju visoke terase čije je slavensko stanovništvo potisnuto u planinu. Kasnije veliki zemljoposjednici raskršuju područja niskih ravnica i močvara. Veleposjedi često zahvaćaju veća područja sa slavenskim stanovništvom, transformirajući se postepeno u velika privatna imanja, čifluke. Taj je oblik vlasništva nad zemljom nosio u sebi šansu unapređenja agrikulture, no opća dekadencija Osmanlijskog Carstva nije dopustila takav

³⁷ Grupacija muhadžira iz 1921–23. (razmjena stanovništva s Grčkom) uglavnom se uspješno prilagodila, ostale ne toliko. Navike, običaji i profesionalni profil došljaka često su razmjerno visoki, ali ne odgovaraju potrebama agrikulture pojedinih krajeva. N. dj., 257–270.

³⁸ Pri tome se javljaju velike teškoće. Današnji raspored toponima posljedica je perturbacija u doba rekonkviste, kad je muslimansko stanovništvo potiskivano u planine. Sigurniji kriterij pružaju imena rijeka, čiji broj lagano raste od sjevera prema jugu. N. dj., 284–285.

³⁹ Na Siciliji, planinski masivi na sjeveru i istoku otoka također ograničavaju utjecaj islama.

razvoj. S druge strane, u 19. st. vlast favorizira silazak slavenskog stanovništva iz planina, te ga sistematski naseljava u ravninama sjeverne Bugarske. Tome se pridružuju sezonske migracije radne snage za rad na čitlucima, pri čemu raste jak demografski pritisak na ravnice, a muslimansko se stanovništvo osipa i ne obnavlja.

Neuspjeh islama da se učvrsti u planinskim područjima, što je bio zalag islamizacije u Anadoliji, pisac tumači ovim momentima: a) ograničen je broj nomada koji prelaze u Evropu; b) prisutnost znatnih nomadskih skupina Vlaha, napose u pindskom masivu koji čini kičmu planinskog sistema poluotoka; c) gustoća hrastovih šuma u nekim oblastima, npr. u Srbiji, podloga je prosperitetu svinjogojstva na koje se često oslanja domaći živalj,⁴⁰ i d) sedentarizacije i ratni gubici oslabljuju broj i utjecaj turskih nomada, dok iz Anadolije više ne pritječu nove skupine. Ipak je islam ostavio jakog traga u transformaciji urbanog pejzaža kao i uvođenjem nekih novih kultura u agrar. Penetracija islama u marginalnim zonama tropâ imat će osobita obilježja, po kojima se ne podudara s klasičnom shemom. Odlučnu će ulogu imati zapreke klimatsko-biološkog karaktera. Masovnih i naglih razaranja neće biti. Islam u Crnu Afriku prođire vrlo sporo, no posljedice su duboke. Put širenja islama vodi preko domaćih, otprije postojećih i posebno prilagođenih stočarskih skupina, a golema prostranstva Sahare sprečavaju izravni prodor arapskih osvajača. Osim nomada, znatniju ulogu u islamizaciji imat će gradske kolonije i trgovci, pri čemu se islam pojavljuje kao eminentno civilizatorski faktor. Nasuprot tome, na indijskom potkontinentu uopće nema »beduinizacija«. Islam stiže sa zapada lako prohodnim strateškim putevima, te će se njegov utjecaj najviše osjećati u gradskom i državnom životu.

Na istoku afričkog kontinenta islamizacija će imati najviše uspjeha u polupustinjskim nizinama koje okružuju etiopski masiv, gdje će se širiti među somalskim i danakilskim plemenima. Islam organizira polunomadске Somalce u duhu džihāda, podstičući među njima formiranje novijeg društvenog sloja velikih nomada-ratnika, ortodoksnih muslimana, strogo patrijarhalno organiziranih. Tako će islam biti osnovni faktor etnogeneze. U zoni koja se proteže između bazena Čada i Crvenog mora jača je direktna penetracija arapskih beduina kojoj ne smetaju veliki planinski masivi, dok dolina Nila predstavlja idealnu prometnicu. Tu će arabizacija imati šire razmjere.⁴¹ Fizičko-geografski uvjeti za opstanak velikih nomada neće biti tako povoljni kao u istočnoj Africi. Neke će se grupe sedentarizirati među starosjediocima kao vladajuća elita. Arapske i arabizirane grupe često će igrati ulogu državotvornog elementa u kraljevstvima savanâ. U nemogućnosti da nametnu svoj način života, one ulaze u simbiozu s negroidnim starosjediocima u kojoj agrikultura postaje glavnim zanimanjem.

⁴⁰ Slučajeve islamizacije nekih planinskih područja pisac tumači specifičnim stjecajem okolnosti. U Bosni je uočio ulogu pograničnoga i strateškog karaktera pokrajine. Uspjeh islama također nastoji objasniti »rasprostranjenošću bogumilske hereze u ovih kršćana, koja je nalogala potpuno uzdržavanje od mesa i bez sumnje u čitavoj regiji ograničila svinjogojstvo« (str. 297). Termin »bogumilska hereza« nije adekvatan. Apstinencija od mesa bila je propisana samo za redovnike, dok piščeva formulacija sugerira da je riječ o cijeloj zajednici. Stoga taj moment ne mora igrati tako veliku ulogu.

⁴¹ Masovna penetracija uslijedit će poslije pada kršćanskih kraljevstava Dongola i Alwa u 14. i 15. st.

U zapadnim savanama islam šire pastiri plemena Fulbe. Oni prodiru dijelom u simbiozi sa sjedilačkim stanovništvom kao čuvari stoke, a dijelom putem »migracionih skokova«. Pri tome izgradnjom bunara pretvaraju zimska staništa u ljetne baze odakle se šire dalje na sjever i istok Sahela. Islamizacija Fulbe-plemena stvara duh džihāda, pljačka i osvajanja dobivaju vjersku sankciju. U posljednjoj se fazi osvajanja ratnički fanatizam ističe kao glavni podstrekač. No, s druge strane, islam će podsticati sedentarizaciju i osnivanje čvrsto strukturiranih državnih organizama. Posljedice ekspanzije Fulbe-nomada na socijalnom će se planu očitovati u dominaciji stočarske aristokracije nad klasom zarobljenika-zemljoradnika. Antropogeografske posljedice ovisit će o masivnosti penetracije. U slučaju kontakta velikog broja stočara sa starosjediocima posljedice bi bile trojake: a) izrazito negativne — pastoralizacija, pad gustoće stanovništva i intenziteta eksploatacije tla; b) Fulbe se sedentariziraju kad potčinjeno stanovništvo na već prethodnim iskorištavanjem degradiranom terenu ne može osigurati agrarnu bazu opstanka, i c) koegzistencija — simbioza.

Male ratničke grupe Fulba nameću se kao upravljačke kaste. Tipičan je primjer osvajanje trgovačkih republika Hausa u sjevernoj Nigeriji u 19. st. Na podlozi vrlo povoljnih fizičko-geografskih uvjeta oko tih središta razvija se vrlo napredna agrikultura. Ipak, stočari-ratnici ne mogu potpuno ostvariti teoretsku shemu islamskoga grada. Arapski je ideal gradski, ideal afričkih savana je ratnički. Na Bliskom istoku susreću se pravna jednakost građana, podjela na klase prema imutku i visok stupanj koncentracije trgovine i obrta u gradu. U gradovima Sahela nailazimo na kastinsku hijerarhiju i disperziju trgovine i obrta. Tradicionalni poglavari velikih porodica obrađuju zemlju neposredno uz pomoć svoje porodice odnosno podložnika. Islamski grad Crne Afrike uglavnom ne može igrati ulogu pravoga centra i organizatora regije. To više se ne uspijevaju održati veće tvorevine, nestabilna carstva. Tu nema oslonca na grad kao čvrstu bazu, ni dublje ukorijenjenosti u agraru.⁴² Svako carstvo pridonosi jednoj etnogenezi, te će etničku kartu zapadne Afrike obilježiti ispremiješanošću velikog broja malih etničkih skupina. Tako je konačna bilanca utjecaja islama u Crnoj Africi negativna. U kontekstu nesigurnosti savane javljaju se efekti slični »beduinizaciji«, a razvoj je sjedilačkih kultura u najmanju ruku blokiran.

»Zone otpora« konstituiraju se u: a) izoliranim planinskim masivima (uglavnom kao »pribježišta«, karakteristike su animizam, intenzivna zemljoradnja, gusta naseljenost), b) poplavnim ravnicama i močvarnim zonama (stanovništvo ne raspolaže dovoljnim organizaciono-tehničkim mogućnostima za regulaciju vodâ, veća je zavisnost od islamiziranog zaleđa),⁴³ i c) otvorenim ravnicama ponegdje (koncentracija stanovništva na pogodnim mjestima, preuzimanje kulturnih elemenata sa sjevera).

Kolonijalna uprava podstiče silazak paleonegrita u slobodne prostore savana, ali su učinci rekolonizacija vrlo ograničeni, budući da se naseljenici vraćaju ekstenzivnim oblicima agrikulture, koji uz manji trud donose isti urod. To stvara podlogu recentnom širenju islama. Pokušaji stabilizacije zemljoradnje daju slabe rezultate, intenzivna eksploatacija tla u tropskom miljeu ne uspijeva ni uz upotrebu suvremenih tehničkih sredstava. Kolonijalna je uprava uložila

⁴² Postoje primjeri ponovnog prihvaćanja animističkih religija pri prijelazu na zemljoradnju (npr. uslijed katastrofa, pomora stoke itd.). N. dj., 318.

⁴³ Veće regije uspijevaju očuvati samostalnost, npr. Gornji Nil, Čad.

najviše napora u razvoj irigacionih sistema. Znatno je uspjeh postignut samo u istočnom Sudanu (stara tradicija irigacije, rani utjecaj Egipta, kvaliteta tla). U zapadnom Sudanu antropogeografska situacija je nepovoljnija. Fiksacije nomada vrlo su ograničene. Šanse za razvitak agrikulture prije svega su u parcijalnim regulacijama hidrosistema i daljnjem razvijanju zemljoradničkih jezgri. Na indijskom potkontinentu napredak, odnosno nazadovanje agrikulture u stoljećima dodira s islamom pretežno je posljedica promjenljivog toka političkih i društvenih perturbacija. Tursko-afganski nomadi nikada se tu nisu mogli aklimatizirati. Glavni su znamen i ferment širenja islama gradovi, s mnogo bolje izraženim klasičnim osobinama nego u Crnoj Africi. Često su to prijestolnice muslimanskih država daleko izvan granica kontinuirane islamizacije.⁴⁴

Posljednje poglavlje autor je posvetio »Južnim morima«, području bazena Indijskog oceana i Jugoistočne Azije. Ovdje opću bilancu utjecaja islama smatra pozitivnom. Širitelji islama nisu nomadi nego pomorci, koji prenose civilizatorske impulse, napose duž istočnoafričke obale. U relativno kratkom vremenu muslimanski su pomorci znatno unaprijedili sistem navigacije i uspostavili razgranatu mrežu trgovačkih veza od Mozambika do Kine. Taj fenomen de Planhol smatra uvjetovanim »izuzetnom historijskom konjunkturuom«, pri čemu bogatstvo i prosperitet abasidskog dvora i društva snažno podstiču potražnju za luksuznom robom. No konjunktura ne traje dugo, prvi jaki društveni potresi (ustanci Zendža i Karmata, osiromašenje Iraka) prekinut će trgovačke veze koje se poslije 10. st. više ne obnavljaju. Ipak je to kratko razdoblje bilo dovoljno da se uspostave muslimanske kolonije u Gudžaratu i na somalskoj obali, odakle će se kasnije islam širiti prema Indoneziji, odnosno Istočnoj Africi.⁴⁵ Kao indirektna posljedica evropske kolonizacije od kraja 18. st. počinje snažna emigracija Arapa iz Hadramauta prema Indoneziji. To su emigranti svih profesija, napose se bave pomorskim zanatima, trgovinom i lihvom. Posljedice su tih seoba miješanje rasa i jačanje indonezijskog islama.

Islam pomoraca prilično je površan (slično kao u beduina) i pokazuje velike mogućnosti adaptacije sredini. Proces penetracije je polagan i pretežno se ograničava na priobalni pojas. Uspjeh je brži u Istočnoj Africi nego u Indoneziji, gdje je kulturni nivo stanovništva viši. Islam se učvršćuje na pojedinim obalnim točkama na ušćima rijeka, gdje nema kao zapreke šuma, a u neposrednoj blizini postoji agrarna baza. Na tim se mjestima organiziraju politički centri odakle prodiru utjecaji u unutrašnjost. Trgovina je osrednjeg obujma i ne može akumulirati velika bogatstva kao osnovu za širu političko-kulturnu penetraciju. Bogatstvo se teaurira; u agrar se investira samo u izuzetnim slučajevima. Jedini je primjer masovne islamizacije Indonezija, gdje se proces odvija preko konverzije javanskih prinčeva.⁴⁶ Osnove ipak valja tražiti u antropogeografskom kompleksu: a) većina se stanovništva nalazi u priobalnim područjima; b) te su

⁴⁴ Tipičan je primjer Hajdarabad. Jedini je slučaj masovne islamizacije u Bengalu, no tu je riječ uglavnom o socijalnoj uvjetovanosti. Bengalsko stanovništvo sačinjavaju pioniri-krčoci, pomiješani sa starosjediocima i izvan stroge kastinske hijerarhije. Među njima istaknutu ulogu imaju trgovci. N. dj., 339–341.

⁴⁵ U istočnoj Africi vrhunac kolonizacije pada u 18. st., poslije protjerivanja Portugalaca.

⁴⁶ Objašnjenje valja tražiti u: a) opadanju ekspanzivne moći hinduizma nakon prodora islama u Indiju, b) u suprotnostima između obalnih prinčeva i kraljeva iz unutrašnjosti, i c) u uspostavljanju zajedničke fronte s muslimanima u borbi protiv Portugalaca. N. dj., 363–364.

regije agrarna baza dinamičnim političkim konstrukcijama; c) konfiguracija tla pogoduje ostvarivanju dobrih veza s unutrašnjšću. Tako će priobalne regije postati ishodištem unifikacije.⁴⁷

Na kraju svakog poglavlja autor navodi osnovnu orijentacionu bibliografiju, dok bilješke uz tekst upućuju na iscrpni bibliografski indeks koji je na kraju knjige. Uvršteni su samo radovi koji predstavljaju do tada posljednju riječ u znanosti, no i tako je popis vrlo opsežan. Autor se pretežno oslanjao na literaturu, tako da izvore citira samo mjestimično, i to kad razvija novu teoriju ili ako izvori već nisu bili sustavno obrađeni. Takvo ekonomiziranje s prostorom posve je opravdano sa stanovišta preglednosti. Šteta je što izostaje zaključak, koji bi dobro došao na kraju djela da sažme i ponovi osnovne teze autora. Pisac izbjegava znanstvenu transliteraciju, donoseći imena i nazive uglavnom u konvencionalnom francuskom obliku, želeći time učiniti djelo pristupačnijim najširoj čitalačkoj publici. Orijentalisti su time ipak prikraćeni. Namjena je knjige da bude »[...] koristan radni instrument koji će omogućiti da se odredi mjesto diskusijama i neriješenim problemima o ovom ili onom predmetu« (str. 9). Na kraju možemo konstatirati da je de Planhol ostvario djelo velike vrijednosti po opsežnosti materijala koji zahvaća u prostoru i vremenu, po znanstvenoj fundiranosti teza koje zastupa, a nadasve po tome što može poslužiti kao metodološki obrazac sinteze i primjer plodnog nadopunjavanja mogućnosti historije i geografije.

Nenad Močanin

ŠTO JE TO ZNANOST O KULTURI?

EDUARD KALE, Uvod u znanost o kulturi, Zagreb 1977.

MILAN DAMNJANOVIĆ, Istorija kulture sa principima izlaganja i tumačenja, Niš 1977.

Knjige Eduarda Kalea »Uvod u znanost o kulturi« i Milana Damjanovića »Istorija kulture« zasigurno su historičarima vrlo zanimljive. Naime, »znanost o kulturi« vrlo je usko povezana s historijskom znanošću, no s područja »znanosti o kulturi« u nas je prevedeno prilično malo, a radova naših autora ima još manje. Kaleova je knjiga, koliko mi je poznato, i prvi udžbenik »kulturologije« (ili »znanosti o kulturi«) objavljen u našoj zemlji. Samim tim već ima svoju vrijednost i privlači na sebe pozornost.

Znanost o kulturi pojavila se, prema informacijama pisca, 1871, kad je E. B. Tylor napisao i izdao knjigu »Primitivna kultura«, u kojoj prvo poglavlje nosi

⁴⁷ Potpuno je suprotna geografska situacija na Madagaskaru gdje planinska unutrašnjost dominira nad priobalnim ravninama. Zato islamizacija neće uspjeti. Slični su odnosi na Cejlonu i u Indokini. U istočnoj Africi samo zanzibarski sultanat stvara jaku agrarnu bazu odakle prodire na kontinent. N. dj., 365–367.